

УДК [329.73ОУН(477.81):323.282(47+57)]"1940/1941"
DOI: 10.33402/nd.2023-11-55-67

Андрій ЖИВ'ЮК

*кандидат історичних наук, доцент
докторант відділу новітньої історії*

*Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9031-880X>*

*ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/HKD-9821-2023>
e-mail: derzhy60@gmail.com*

ЕКСЦЕСИ ПІД ЧАС АРЕШТІВ І ДОПИТІВ ЧЛЕНІВ ОУН СПІВРОБІТНИКАМИ НКВС–НКДБ НА РІВНЕНЩИНІ (1940–1941)

Вказано, що для вирішення поставленого завдання в західних областях УРСР були використані методи і кадри, апробовані під час Великого терору 1930-х років у СРСР. Розглянуто керівний та оперативний склад співробітників НКВС–НКДБ, залучених до проведення «зачистки», їхню професійну підготовку, методи роботи. Наголошено на використанні під час радянізації Західної України значної кількості нових призначенців у системі НКВС–НКДБ, випускників відомчих шкіл, які готували кадри для органів держбезпеки.

З'ясовано походження, освіту, витоки національної свідомості, мотивацію вчинків окремих учасників підпілля ОУН, схарактеризовано їхню жертвність. Висвітлено драматичні сутички належних до ОУН осіб зі співробітниками НКВС–НКДБ під час переходу кордону, арештів, етапування, перебування в ув'язненні.

Зазначено, що у протиборстві радянських репресивних органів і учасників українського національно-визвольного руху в розпорядженні перших були державні, військові, економічні, політичні інституції та інструменти, а противна сторона могла розраховувати на солідарність членів своєї організації, власні знання й досвід та моральну стійкість.

Ключові слова: Організація українських націоналістів, Народний комісаріат внутрішніх справ, Народний комісаріат державної безпеки, Рівненщина, радянізація, репресії, арешти, допити, спротив, збройні сутички, втечі, Галузевий державний архів Служби безпеки України.

Участь восени 1939 р. у воєнних діях на території Західної України, а згодом керівництво «зачищенням» Волинської і Рівненської обл. від реальних та потенційних противників радянської влади стали своєрідною індульгенцією для надісланих туди співробітників Народного комісаріату внутрішніх справ (НКВС) (Васильєв, Віола, Подкур, 2017; Кокін, Россман, 2018; Кокін, Россман, 2019; Савін, Тепляков, Юнге, 2019). Вони не лише прослизнули між Сциллою Великого терору і Харибдою «берієвської чистки», а й одержали своєрідний карт-бланш на застосування попередніх методів роботи в умовах західноукраїнських реалій 1939–1941 рр.

Про жодне «дисциплінування» і зміну методів роботи гебістів у Західній Україні впродовж 1939–1941 рр. не йшлося. Навпаки, паралельно з тим, як на території центральних, північних, південних, східних областей УРСР в органах НКВС відбувалася «берієвська чистка», західні області УРСР перетворилися на «нову територію терору», де НКВС зберігав і апробував кадри під час масової операції «зачищення» (Кучерепа, Вісин, 2005; Баран, Токарський, 2014). Із 50 начальників повітових/районних відділів/відділень НКВС–НКДБ (Народного комісаріату державної безпеки) Рівненської обл. (враховуючи ротачію) 31 (62 %, або ж майже дві третини) служили на різних посадах в органах НКВД у 1937–1938 рр., тобто під час Великого терору (Жив'юк, 2018, с. 69–122).

Що ж до новопризначенців у НКВС, то вони, враз перетворившись із потенційних «ворогів народу», під страхом чого всі громадяни СРСР прожили 1937–1938 рр., на всесильних працівників каральних органів, не зовсім усвідомлюючи внутрішні процеси, які відбувалися у відомстві в період «берієвської чистки», та власну місію в умовах радянзації Західної України, уявили себе своєрідними «господарями життя». На щойно опанованій радянською владою території це приховувало подвійну небезпеку: як із боку безпосереднього начальства і партійного керівництва, так і з боку противника – членів антирадянського підпілля.

Мета статті – на основі залучення документів із фондів органів НКВС–НКДБ, що зберігаються у Галузевому державному архіві Служби безпеки України (ГДА СБУ), проаналізувати дії радянської держбезпеки щодо ліквідації підпілля українських націоналістів під час операції «зачищення» території Рівненської обл. у 1940–1941 рр. як умови примусової радянзації регіону. У сучасній історіографії цей складник радянзації волинських земель 1939–1941 рр. висвітлений фрагментарно. Окремі приклади таких дій на тлі ширшого контексту знаходимо у працях Миколи Кучерепа, Валентина Вісина (Кучерепа, Вісин, 2005), Володимира Барана, Василя Токарського (Баран, Токарський, 2014).

Упродовж 1940–1941 рр. відбувалися неодноразові збройні зіткнення між співробітниками органів НКВС–НКДБ й учасниками антирадянського підпілля ОУН (Організації українських націоналістів) під час арештів («зняття») останніх, переходу ними кордону (як з, так і в СРСР), а також під час спроб втеч (успішних або невдалих) заарештованих із-під варті: чи то при етапуванні до місць примусового утримання, чи то з камер попереднього ув'язнення (КПЗ), чи то навіть із тюрем, де їх ізолювали на час розслідування справ і ухвалення вироків.

Перші ексцеси під час арештів нелегалів траплялися доволі часто, починаючи з 1940 р. У травні 1940 р. нарком внутрішніх справ УРСР Іван Серов надіслав начальникам управлінь НКВС орієнтування про діяльність ОУН, у якому було наголошено на необхідності ретельної підготовки і проведення операцій проти оунівців з огляду на те, що в більшості випадків вони чинять збройний спротив під час затримання й арешту (Директиви, арк. 55–79). Однак керівники та співробітники структур радянської держбезпеки, вступаючи у протистояння з ОУН, часто виявлялися неспроможними діяти ефективно з огляду на відсутність відповідного досвіду та низький професіоналізм.

При спробі «зняття» у с. Велика Любаша співробітниками Костопільського районного відділу (РВ) НКВС 31 жовтня 1940 р. був важко поранений і помер підрайонний комендант ОУН Кирило Тарасюк (Справа Тарасюка, арк. 13–18). У с. Яблунне Березнівського р-ну 10 січня 1941 р. під час арешту вчинив збройний опір і загинув підрайонний комендант ОУН Стах Мушин («Случко») (Слідчий матеріал, арк. 30–33).

На хут. Довге Поле Полицької сільради Рафалівського р-ну 14 лютого 1941 р. відстрілювався від оперативної групи НКВС і був убитий магазинер ОУН Пахом Стельмах (Справа Стельмаха, арк. 13–15). У с. Підлужне Костопільського р-ну 26 березня 1941 р. помічник окружного коменданта ОУН Аврам Фінчук («Беркут», «Оса», «Микита») підірвав гранатою себе і трьох оперативних співробітників. Начальник РВ НКДБ Іван Большаков був поранений (Слідча справа, спр. 179).

Збройні зіткнення нелегалів ОУН з оперативниками та прикордонниками зі структур НКВС–НКДБ на кордоні між СРСР і Німеччиною впродовж 1940–1941 рр. були систематичними. Взимку 1940 р., незабаром після Різдва, кордон до СРСР поблизу с. Бендюга Сокальського р-ну намагався перейти Перший пробойовий відділ ОУН (17 осіб), очолював який член крайової езекутиви ОУН на ПЗУЗ (Північно-західних українських землях), уродженець с. Мокре Дубенського повіту Степан Пшеничний. Відділ потрапив у засідку, зав'язався бій із підрозділом НКВС, у якому загинув С. Пшеничний, кілька бойовиків ОУН та декілька десятків енкаведистів, інші члени відділу потрапили в полон (Казанівський, 1975, с. 120–126). Група нелегалів ОУН із Костопільщини (Микола Дроздюк («Дід», «Джмелик», «Савур Могила»), Григорій Дейнер («Скрипаль»), Іван Корева-Кудря («Деркач»), Володимир Олійник («Боєць») та ін.) 7 жовтня 1940 р. невдало намагалися перейти радянсько-німецький кордон. Пізніше, при затриманні М. Дроздюка, він поранив співробітника НКВС.

Із вбиральні, розташованої у дворі КПЗ Костопільського райвідділу міліції, 9 лютого 1940 р. здійснив втечу заарештований комендант ОУН Костопільського повіту Григорій Рибак («Юрко», «Данило»). Його подали в розшук, який, проте, результатів не дав (Справа Рибака, арк. 18). Під час арешту і запровадження до КПЗ 24 вересня 1940 р. фігурант агентурної справи «Станиця» Василь Шабаровський («Баян») намагався втекти, скориставшись неуважністю охоронців. Лише після кількогодинного розшуку його затримали: він ховався у траві за 2–3 км від місця втечі (Накази, арк. 161–162).

Напередодні Нового 1941 р. і в час Різдвяних свят Управління НКВС (УНКВС) у Рівненській обл. провело масові арешти членів та симпатиків ОУН на Демидівщині. Ця операція супроводжувалася низкою екссесів: вчинення нелегалами ОУН збройного спротиву під час затримання, спроб втеч у момент арешту із КПЗ, нападів на слідчих на допитах (Жив'юк, 2011, с. 49–53).

ОУН на Демидівщині, що нараховувала близько 40 членів, створив і очолював районний комендант Михайло Цибульський («Чорний»), уродженець с. Новосілки, випускник Луцької гімназії, учитель школи в с. Боремелі. Він загинув проти ночі на 8 січня 1941 р. на одному з Боремельських хуторів, у хаті Феофана Кучера, під час перестрілки зі співробітниками НКВС, які оточили будівлю. На Різдво в помешканні Кучерів їхня донька, активістка ОУН Неоніла Кучер («Сунічка»), яка навчалася з Михайлом Цибульським у Луцькій гімназії і була його симпатією, організувала вечірку («ялинку»). На неї вона запросила дітей місцевого священника Григорія Геруса (Борщевич, 2004, с. 76–77): Ларису (свою подругу), Анатолія і В'ячеслава. Ввечері на хутір на лижах добрався Цибульський, а разом із ним завітали оунівці Петро Нищий із Нив Золочівських і Дмитро Сич зі Новосілок, які о 2-й ночі зібралися і пішли з хутора. На допиті в м. Інта Комі АССР 26 березня 1968 р. Неоніла Кучер, яка на той час відбула майже 14-річне покарання в таборах, розповіла: «У цей вечір [7 січня 1941 р.] до нас на гулянку прийшов Цибульський Михайло, колишній мій

співучень по гімназії, з яким я була в гарних взаєминах. Коли молодь розійшлася, Цибульський залишився ночувати в нашій хаті, оскільки до себе додому йому йти було далеко. До цього він був кимось поранений і ще не повністю одужав, почував він себе не дуже добре. Залишилася ночувати в хаті й Герус Лариса, їй тоді було 15 років, зі своїм шестирічним братом. Уночі, коли ми всі спали, до хати почувся стук, на який вийшов батько. Ті, хто стукав, запитали в батька, чи є в нашій хаті хто-небудь сторонній. Батько відповів ствердно. Тоді вони стали вимагати, щоб батько вів їх до Цибульського, який ночував у хаті. Батько йшов попереду з лампою, за ним йшли ті, хто стукав. Коли батько відчинив двері до кімнати, де ночував Цибульський, той через щілину між дверима, де вони навішуються на петлі, і стіною почав стріляти. Лампа від пострілів згасла. Батько прибіг до нас у спальню, ті, хто стукав, вибігли на вулицю, Цибульський, очевидно, залишився на місці. Мій дідусь, чоловік старий і глухий [Лук'ян Нищий], накинувши на плечі кожуха, вирішив вийти на вулицю і подивитися, що сталося. Його не пускали, але в метушні він вийшов на вулицю, і, коли відкрив вхідні двері, був пострілом убитий. Цибульський прибіг до нас у спальню і сказав, що буде втікати через вікно. Батько відповів, що тікати не варто, проте він не послухався, відкрив вікно і вистрибнув. Його вбили зразу ж, від вікна він не встиг відбігти. Через деякий час з вулиці покликали, щоб у хаті запалили світло, і всі, хто є, вийшли на вулицю з піднятими догори руками. Коли ми всі вийшли, нас обшукали і пустили назад до хати» (КС-3, арк. 135).

Тіла вбитих забрали в Демидівку, де їх захоронили. Після приходу німецької влади, у липні–серпні 1941 р., М. Цибульського перепоховали на цвинтарі в Новосілках. Чин похорону звершив о. Г. Герус (КС-3, арк. 178, 180).

Слідча частина УНКВС взялася за розслідування справи «антирадянської повстанської української націоналістичної організації» в Демидівському р-ні. Одним із заарештованих був 46-річний Петро Сич. Він народився 5 жовтня 1894 р. у с. Новосілки Дубенського повіту, мав фізичну ваду – сліпоту правого ока (Справа Сича, арк. 11 (пакет)). Його син Дмитро став ближчим помічником Михайла Цибульського й загинув у лісі поблизу с. Боремель 1941 р. (Денишук, 2005, с. 162), ймовірно, тієї ж ночі, що й районний комендант ОУН. У будинку старшого Сича відбувалися наради керівного ядра районної оунівської організації на чолі з М. Цибульським (Справа Сича, арк. 6–6 зв.).

Як свідчить рапорт начальника слідчої частини УНКВС Євгена Лосєва від 28 грудня 1940 р.: «... на черговому допиті в оперуповноваженого Зарицького Сич задушив останнього з допомогою наявної мотузки, забрав пістолет і намагався зникнути... Під час затримання Сич був поранений, а також в результаті падіння з другого поверху пошкодив ноги і хребет» (Справа Чайковського, арк. 280–282).

Наступного дня Євген Лосєв подав начальнику УНКВС Романові Крутову новий рапорт про відвідання разом зі слідчим апарату особливо уповноваженого Павлом Трофімовим у тюремній лікарні пораненого Петра Сича. Вони встановили, що той розірвав на собі бинти, намагався падати з ліжка, під час відвідин лежав, стогнучи, із заплещеними очима. Незважаючи на це, відвідувачі дійшли висновку, що П. Сич симулює, стан його здоров'я добрий, рана загоюється. У рапорті зазначено: «На поставлене йому питання розповісти, як він задушив тов. Зарицького, Сич досить чітко і ясно розповів, що тов. Зарицький ніби став у процесі допиту завдавати Сичу ляпасів, а потім ніби вдарив його в область статевого органу, після чого Сич накинунув на Зарицького мотузку, якою він підв'язував штани. Судячи з розповіді Сича,

між ними відбулася боротьба, в результаті якої Сич виявився сильнішим і після задушення тов. Зарицького забрав у нього револьвер та вистрибнув у вікно. Мотузку на Зарицького Сич, за його заявою, накинув не ззаду, а спереду, в той момент, коли Зарицький підійшов до нього. На питання до Сича, чому він, маючи пістолет, не стріляв у співробітників тюрми, які його затримували, Сич заявив, що намагався стріляти і зводив неодноразово курок, однак пострілів не здійснив, оскільки користуватися пістолетом не міг» (Справа Сича, арк. 7).

Петро Сич помер у лікарні тюрми № 1 НКВС м. Рівне 1 січня 1941 р. В акті розтину його тіла, складеному чомусь аж 24 лютого 1941 р., зазначено характер отриманого поранення: куля увійшла у праву легеню і, зрикошетивши від ребра, вийшла з лівої сторони грудної клітки. Внаслідок цього понад літр крові потрапив до правої плевральної порожнини, 300 мл – до лівої (Справа Сича, арк. 8–9). Що й стало, очевидно, причиною смерті.

Оперуповноважений 2-го відділу УДБ (Управління державної безпеки) УНКВС у Рівненській обл. Дем'ян Зарицький, якого задушив Петро Сич, народився 1909 р. у с. Кухарі (вщент зруйноване під час російської повномасштабного вторгнення навесні 2022 р.) Київської губернії в українській сім'ї, закінчив чотири курси Одеського інституту інженерів водного транспорту (1939), звідки був мобілізований на службу у НКВС. Перша посада – оперуповноважений водного відділу УНКВС Одеської обл., згодом – начальник Клесівського РВ НКВС Рівненської обл. (ОС Зарицького, арк. 3–3 зв.).

На цій посаді Д. Зарицький допускав «антипартійні поступки» (більшовицький евфемізм, який приховував статеву розпушеність, привласнення майна, що залишилося після виселення осадників, тощо). Бюро Рівненського обкому Комунистичної партії (більшовиків) України ухвалило постанову про зняття Д. Зарицького з посади начальника райвідділення НКВС і переведення в апарат УНКВС, де він знайшов свою смерть.

Начальник УНКВС Р. Крутов 4 січня 1941 р. видав наказ № 3 «Про посилення пильності і підвищення вимогливості до слідчих у роботі з арештованими», зумовлений цією екстраординарною подією. Наказова частина документа вимагала від усіх оперативників Управління і райвідділів НКВС посилити обережність та пильність у роботі з арештованими. Запроваджувалась обов'язкова щоденна перевірка підготовки кімнати для допитів, вимагалось прибрати зі столу слідчого всі важкі предмети, залишивши легку чорнильницю, ручку, листок промокального паперу та необхідний для слідства матеріал. Біля столу потрібно було тримати свічку і сірники для вечірньої роботи. Співробітники мали вийняти ключ із дверей кімнати та винести з неї всі зайві предмети, звернувши особливу увагу на очищення місця навколо столу, де сидітиме арештований. Перед допитом арештант підлягав перевірці й ретельному особистому обшуку, йому належало сидіти на стільці подалі від слідчого і вікон, категорично заборонялося ходити; слідчий не мав права повертатися до арештованого спиною, підходити до нього близько, давати йому пити зі склянки (пити арештант мав самостійно з бляшаної кружки, поставленої неподалік, із дозволу слідчого). Допит «особливо серйозних арештованих у вечірній і нічний час» та «очні ставки у всіх випадках» мали проводити двоє слідчих, таких арештованих дозволялося допитувати лише в Рівному, Дубні й Костополі. Винних «у допущенні розхлябаності і безпечності» Р. Крутов погрожував «притягати до суворої відповідальності, а в особливо серйозних випадках – віддавати до суду» (Справа з наказами, арк. 2–3).

Однак застереження і погрози начальника управління допомогли мало. Інший фігурант справи щодо «націоналістичної організації» в Демидівському р-ні, заарештований у ніч на 8 січня 1941 р. мешканець с. Лисин Олександр Гімбаржевський 18 січня 1941 р. намагався під час допиту задушити слідчого УНКВС Тихона Денисенка, поштовхом до чого, очевидно, став вчинок Петра Сича 26 грудня 1940 р.

Непокору оперативникам УДБ О. Гімбаржевський виявив одразу після затримання, зробивши спробу втечі з Демидівського райвідділення міліції (КС-2, арк. 265). Так само повівся інший затриманий мешканець Лисина – Андрій Демчук, який зістрибнув із саней і встиг відбігти на 2 км, поки його наздогнали конвоїри (КС-2, арк. 264).

Під час арешту в Олександра Гімбаржевського було вилучено низку видань, яку слідство кваліфікувало як «антисоветська націоналістична література»: «Життя в Пласті» Олександра Тисовського (Львів, 1921); праці Михайла Грушевського і Гната Хоткевича про Богдана Хмельницького; часопис «Пласту» для молоді та юнацтва «На сліді» (ч. 1, лютий 1936, ред. Юрій Старосольський); «Як живеться українському народови в Австрії» Володимира Левицького (Відень, 1915); «Хронологічний огляд історії середніх віків» зі «Всесвітньої історії для висших клас середніх шкіл» Вікентія Закшевського (Львів, 1901). На сторінках деяких із цих книг були зроблені написи: «Геть ССРСР!», «Ще не вмерла Україна» й ін. Окрім того, в О. Гімбаржевського вилучили власноруч виготовлену антирадянську листівку-плакат «Крути – історичний нарис» (КС-2, арк. 257), яка була точною копією нарису в першому числі часопису «На сліді» (Зенон, 1936), авторство якого належало редакторові першого пластового часопису «Промінь» Любомирові-Зенонові Бечу (Романюк, 2003).

На допиті 18 січня 1941 р. О. Гімбаржевський заявив, що читав і переписував цю літературу для піднесення свого освітнього рівня, що не дивно, оскільки журнал «На сліді» був орієнтований на молодь і мав завдання сприяти самоосвіті та формуванню характеру юнацтва. Конфісковану літературу Олександр запозичив у брата Пилипа, який 1939 р. виїхав на навчання до Югославії. Пилип Гімбаржевський зібрав солідну, як на той час, бібліотеку, передплачував газети «Нове село», «Молоде село», «Народна справа», «Громадський голос», журнали «Комар», «Відродження» та ін. Брати регулярно листувалися (КС-1, арк. 132). Навдивовижу співзвучними виявилися їхні аспірації під час Другої світової війни: 7 лютого 1942 р. абсолювент лісництва П. Гімбаржевський виголосив доповідь про Крути на зібранні української колонії в Загребі (Любовець та ін., 2013, с. 146).

Зрештою, О. Гімбаржевського звинуватили в розповсюдженні «націоналістичної, контрреволюційної» літератури в селах Демидівського р-ну, поширенні закликів до повстання проти радянської влади та встановлення самостійної України, проведенні антирадянської діяльності (у день виборів депутатів Народних зборів під виглядом допомоги неписьменним викреслював із бюлетенів провладних кандидатів) (КС-3, т. 5, без арк.). Його, як і 15 із 22-х заарештованих, згодом засудили до вищої міри покарання та розстріляли в Рівненській тюрмі НКВС № 1 22 червня 1941 р.

Спроба розправитися 18 січня 1941 р. зі слідчим Т. Денисенком виявилася для О. Гімбаржевського невдалою, оскільки тоді на крик жертви (екзекутори й жертви дивним чином помінялися місцями) збіглися зі сусідніх кабінетів колеги-слідчі – Михайло Харитонов, Лев Кірзнер, Самуїл Духовний – і врятували Тихона Денисенка: «18-го січня 1941 р., о 16 год. 20 хв., працюючи в своїх кабінетах на першому по-

версі обласного УНКВД [УНКВС – А. Ж.], ми почули крик про допомогу старшого слідчого слідчастини УНКВД – лейтенанта держбезпеки тов. Денисенка Тихона Івановича, який працював у сусідній з нами кімнаті з арештованим Гімбаржевським Олександром Гнатовичем, учасником антирадянської організації “ОУН”.

Прибігши на крик до вказаної кімнати, ми побачили тов. Денисенка, лежачого біля вікна, в правому кутку кімнати, придушеного арештованим Гімбаржевським, при чому Гімбаржевський правою рукою тримав тов. Денисенка за горло, а лівою рукою намагався вирвати металічний прут, яким було загороджене вікно.

Права нога Гімбаржевського стояла на животі лежачого тов. Денисенка, а ліва знаходилася на радіаторі обігріву біля вікна.

Гімбаржевський, побачивши нас, кинув душили тов. Денисенка і переключив обидві руки на злом решітки вікна, дякуючи чому, йому вдалося вирвати один прут, яким намагався вчинити спротив у момент відтягування його від вікна.

Лежачий без почуттів тов. Денисенко був нами з підлоги піднятий, якого швидко повернули до свідомості.

Зовнішній огляд тов. Денисенка виявив, що він зазнав тяжкого катування, на шії були темно-червоні плями, які утворилися в результаті сильного натиску пальців, кровоточиві подряпини пальцями, суконна, сорочка зім’ята і вимазана крейдою зі стіни, пасок перекошений» (КС-2, арк. 266–267).

Згодом, 6 лютого 1941 р., у рапорті на ім’я начальника УНКВС Р. Крутова старший слідчий Т. Денисенко так інтерпретував цей інцидент: «18-го січня 1941 р. мною був викликаний на допит арештований як учасник ОУН Гімбаржевський Олександр Гнатович. До 14 години він, будучи не зв’язаним, поводив себе на допиті винятково виключно, декілька разів вставав зі стільця, оглядав розташування речей у кімнаті, весь час просив пити, просив надати йому можливість писати власноручні покази, заявляючи, що “на поставлене питання можу відповісти лише в письмовій формі”.

О 14 годині за розпорядженням начальника слідчастини тов. Лосева Гімбаржевському були зв’язані руки. Зв’язали їх тов. Романов разом з комендантом УНКВД тов. Климчуком електрошнуром назад.

Після цього, будучи ще більш озлобленим, Гімбаржевський став битися головою об стіну, в результаті чого мною разом з тов. Романовим стілець від стіни був дещо відсунутий. Залишившись наодинці з Гімбаржевським, я продовжив допит останнього.

О 16 г. 20 хв. він раптово стрибнув на мене (я в цей час стояв за столом біля вікна) і, схопивши мене за горло, став відбирати “наган”, який знаходився в кобурі. Я не міг протистояти його силі і був ним повалений на підлогу, після чого він схопив мене за горло і знову намагався відняти “наган”, але зробити це йому не вдалось, оскільки я лежав на правому боці і правою рукою тримав кобуру.

Опинившись у такому становищі, я став кричати, в результаті чого до кімнати вбігли тт. Кірзнер, Духовний, Харитонов та ін., які запобігли спробі арештованого Гімбаржевського.

Перед тим, як кинутися на мене, Гімбаржевський просив дати йому води, а в момент стрибка закричав: “Дайте мені, козакові, можливість померти на рідній землі Волинській”» (Там само, арк. 268–269).

Після нападу Олександра Гімбаржевського на Тихона Денисенка справу передали старшому слідчому Петрові Шоуху. Всі наступні допити О. Гімбаржевського той проводив у присутності ще одного співробітника обласного управління НКДБ.

Старший слідчий слідчої частини УНКВС–УНКДБ у Рівненській обл. Тихон Денисенко народився 1908 р. у с. Ворсівка Радомисьльського повіту Київської губернії. З 10-річного віку, коли залишився круглою сиротою, і до повноліття хлопець наймитував, згодом працював на Малинській паперовій фабриці. З 1928 р. навчався на робітничих факультетах інститутів народної освіти в Ніжині й Одесі, у тій же Одесі – при Фізико-хіміко-математичному інституті. Зрештою, у 1932–1936 рр. закінчив Московський інститут народного господарства ім. Плеханова, після чого очолив планово-економічний відділ Куйбишевського лікєро-горілчаного заводу, зайнявши місце плановика, який «виявився ворогом народу». Здавалося б, Т. Денисенко вигідно скористався радянським класовим ліфтом, кардинально змінивши соціальний статус. Однак у 1939 р. відбувся новий поворот у його долі: партком заводу рекомендував його до вступу у Вищу школу Головного управління державної безпеки НКВС у Москві (ОС Денисенка, арк. 3–3 зв., 12, 19).

Навчання в ній Т. Денисенко закінчив у травні 1940 р., одержавши відмінні оцінки з марксизму-ленінізму, агентурно-оперативної роботи, слідства, добру – з історії народів СРСР, «стрілок 1-го класу» – з вогневої підготовки. Начальник школи комбриг Никанор Давидов і секретар партбюро старший лейтенант держбезпеки Савелій Шерман вирішили, що Тихона Денисенка можна використати на посаді начальника відділення УНКВС (ОС Денисенка, арк. 13), після чого його скерували на роботу в Рівне.

Упродовж другого півріччя 1940 р. старший слідчий лейтенант держбезпеки Т. Денисенко закінчив розслідування 55 справ на 55 осіб, із яких 7 справ були передані на розгляд обласного суду, 39 – на Особливу нараду, 9 – припинено. З кінця листопада 1940 р. Т. Денисенко працював над «серйозною груповою справою (антирадянська організація ОУН), маючи в цьому відповідний успіх» (ОС Денисенка, арк. 7). Аж до того часу, поки не зіткнувся на допиті 18 січня 1941 р. із фігурантом цієї справи Олександром Гімбаржевським. Щодо подальшої долі Т. Денисенка, то, за інформацією у книзі пам'яті співробітників держбезпеки, він зник безвісти в 1941 р. під час німецько-радянської війни (Андрианов і др., 1995, с. 139).

Додам, що одним із тих, хто прибіг на допомогу Тихонові Денисенку, коли його ледь не задушив Олександр Гімбаржевський, був старший слідчий УНКВС Лев Кірзнер. Він народився 1913 р. у с. Окни Тираспольського повіту Херсонської губернії, працював на заводі «Арсенал» у Києві, закінчив 2-річну юридичну школу, звідки потрапив до НКВС. Восени 1939 р. брав участь в анексії Західної Волині, залишений для роботи в Рівному. За місяць після ексцесу з О. Гімбаржевським, 17 лютого 1941 р., Л. Кірзнера заарештували і звинуватили за ст. 206-17а Кримінального кодексу УРСР у зловживанні владою. Підставою стало звільнення ним однієї із заарештованих, яку він згодом використовував для задоволення своїх сексуальних потреб. 25 березня 1941 р. Військовий трибунал військ НКВС засудив Л. Кірзнера до 3 років ув'язнення і позбавив спеціального звання «сержант держбезпеки» (Справа Кірзнера).

У 1964 р. він звернувся у КДБ при Раді Міністрів УРСР із заявою про реабілітацію, де твердив, що був «неправдиво» звинувачений і засуджений, перевезений у київську тюрму, з початком німецько-радянської війни евакуйований із тюрмою до Новосибірська, звідки призваний рядовим у Червону армію, нагороджений орденом «Червона зірка» і медалями (Справа Кірзнера, арк. 96–96 зв.). Однак із нагородного листа, який склав зі слів Л. Кірзнера командир 85-го окремого винищувального протитанкового дивізіону Косяченко (ім'я не встановлено) 25 серпня 1945 р., видно,

що до Новосибірська Л. Кірзнер евакуйований не був, а воював із 8 липня 1941 р. у загороджувальному загоні (заградотряді) з оборони Житомира і Києва, був поранений та лікувався (Кирзнер, 2021).

Отже, органам радянської держбезпеки, попри максимальне використання державних, військових, економічних, політичних ресурсів, під час операції «зачищення» території Рівненської обл. у 1940–1941 рр. не вдалося придушити опір підпілля українських націоналістів. Завадила цьому низька професійна підготовка співробітників НКВС–НКДБ, залучених до виконання завдання, злочинні методи роботи, запозичені ними із практик Великого терору. Натомість учасники підпілля ОУН, що поклалися на свою солідарність, знання й досвід, виявили високий рівень національної свідомості, були мотивовані відстоювати власні переконання і жертовно боронити свою землю.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Андрианов, А., Бысов, В., Казакова, Л., Корзенков, В., Ловырев, Е., Лозовой, А., Литвинов, М., Пугачев, В., Ухин, Н., Ямпольский, В., Ярцев, Д. (сост.). (1995). *Книга Памяти сотрудников органов контрразведки, погибших и пропавших без вести в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.* Москва: Граница.

Баран, В., Токарський, В. (2014). «Зачистка»: політичні репресії в західних областях України у 1939–1941 рр. Львів.

Борщевич, В. (2004). *Волинський пом'яник*. Рівне.

Васильев, В., Віола, Л., Подкур, Р. (авт.-уклад.). (2017). *Відлуння Великого терору*. Збірник документів: у 3 т. (Т. 1: Партійні збори та оперативні наради співробітників управлінь НКВС УРСР (листопад 1938 – листопад 1939 рр.)). Київ: Видавець В. Захаренко.

Денищук, О. (упоряд.). (2005). *Книга Пам'яті і Слави Волині*. (Т. 10: Рівненська область. Демидівський район). Рівне: ППДМ.

Директиви НКВС УСССР (20 квітня 1940 р. – 7 серпня 1940 р.). Спр. 34. *Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ), м. Київ, оп. 1, ф. 9, 290 арк.*

Жив'юк, А. (2011). *За московським часом: контрверсії радянзації Рівненщини (кінець 1930-х – кінець 1950-х років)*. Рівне: ППВПФ «Папірус–Друк».

Жив'юк, А. (2018). «Використані та викинуті»... на Західну Україну: виконавці Великого терору як «радянзатори» Рівненської області (1939–1941 рр.). *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*, 2(50), 69–122.

Зенон, Б. Л. (1936). Крути. Історичний нарис. *На сліді*, 1, 3–4.

Казанівський, Б. (1975). *Шляхом Легенди. Спомини*. Лондон: Українська видавнича спілка.

Кирзнер, Лев Маркович. (2021). https://pamyat-naroda.ru/heroes/podvig-chelovek_nagrazhdenie80223830/

Кокін, С., Росман, Дж. (авт.-упоряд.). (2018). *Відлуння Великого терору*. Збірник документів: у 3 т. (Т. 2: Документи з архівних кримінальних справ на співробітників органів НКВС УРСР, засуджених за «порушення соціалістичної законності»). Кн. 1: НКВС Молдавської АРСР, Дорожньотранспортний відділ ГУДБ НКВС Північно-Донецької залізниці, УНКВС по Житомирській області та УНКВС по Одеській області). Київ: Видавець В. Захаренко.

КНП: Контрольно-наглядове провадження з кримінальної справи по звинуваченню Гурина П. С., Андрейчук Р. Т., Ковалевич О. Я. Спр. 10791. *ГДА СБУ, м. Рівне*, ф. 4(Р), 174 арк.

КС-1: Кримінальна справа по звинуваченню Самолюка А. В. та ін. Спр. П-5811. *ГДА СБУ, м. Рівне*, ф. 5(Р), т. 3, 272 арк.

КС-2: Кримінальна справа по звинуваченню Самолюка А. В. та ін. Спр. П-5811. *ГДА СБУ, м. Рівне*, ф. 5(Р), т. 4, 325 арк.

КС-3: Кримінальна справа по звинуваченню Самолюка А. В. та ін. Спр. П-5811. *ГДА СБУ, м. Рівне*, ф. 5(Р), т. 5, 281 арк.

Кокін, С., Россман, Дж. (авт.-упоряд.). (2019). *Відлуння Великого терору*. Збірник документів: у 3 т. (Т. 2: Документи з архівних кримінальних справ на співробітників органів НКВС УРСР, засуджених за «порушення соціалістичної законності». Кн. 2: УНКВС по Київській області, УНКВС по Миколаївській області, УНКВС по Вінницькій області, УНКВС по Харківській області та УНКВС по Ворошиловградській області). Київ: Видавець В. Захаренко.

Кучерепа, М., Вісин, В. (2005). *Волинь: 1939–1941 рр.*: навч. посібн. Луцьк: Волинська обласна друкарня.

Любовець, О., Березовський, О., Бутко, С., Тищенко, А., Цимбал, І. (упоряд.). (2013). *Бій під Крутами в національній пам'яті*: зб. док. і матер. Київ: ДП НВЦ «Пріоритети».

Накази з особового складу УНКВС Рівненської області за 1940–1941 рр. Спр. 3. *Архів Управління Міністерства внутрішніх справ України в Рівненській області*, ф. 1, оп. 1, 227 арк.

ОС Денисенка: Особова справа. Денисенко Тихон Іванович. Спр. 926. *ГДА СБУ, м. Рівне*, ф. 3(Р), оп. 2, 91 арк.

ОС Зарицького: Особова справа. Зарицький Дем'ян Іванович. Спр. 1681. *ГДА СБУ, м. Рівне*, ф. 3(Р), оп. 2, 46 арк.

Романюк, М. (2003). Беч Любомир-Зенон. В *Енциклопедія сучасної України*. <https://esu.com.ua/article-39581>

Савін, А., Тепляков, О., Юнге, М. (уклад.). (2019). *Відлуння Великого терору*. Збірник документів: у 3 т. (Т. 3: Чекісти Сталіна в лещатах «соціалістичної законності». Его-документи 1938–1941 рр.). Київ: Видавець В. Захаренко.

Слідча справа: Слідча справа щодо вбивства співробітників Костопільського РВ НКВС тт. Васько С. Н., Ненахова Н. Т., Іванова Н. С. Спр. 179. *ГДА СБУ, м. Рівне*, ф. 3(Р), оп. 2, 50 арк.

Слідчий матеріал: Слідчий матеріал з обвинувачення Мушина Стаха Івановича. Спр. П-13304. *ГДА СБУ, м. Рівне*, ф. 5(Р), 40 арк.

Справа з наказами: Справа з наказами по Управлінню НКВС в Рівненській області за 1941 р. Спр. 5. *ГДА СБУ, м. Рівне*, оп. 21, ф. 1, 42 арк.

Справа Кірзнера: Справа по звинуваченню Кірзнера Лева Марковича. Спр. П-739. *ГДА СБУ, м. Рівне*, ф. 5(Р), 110 арк.

Справа Рибак: Справа по звинуваченню Рибак Григорія Миколайовича. Спр. П-13245. *ГДА СБУ, м. Рівне*, ф. 5(Р), 29 арк.

Справа Сича: Справа по звинуваченню Сич Петра Михайловича. Спр. 9973. *ГДА СБУ, м. Рівне*, ф. 4(Р), 18 арк.

Справа Стельмаха: Справа по звинуваченню Стельмаха Пахома Павловича. Спр. 9680. ГДА СБУ, м. Рівне, ф. 4(Р), 26 арк.

Справа Тарасюка: Справа по звинуваченню Тарасюка Кирила Никифоровича. Спр. П-16174. ГДА СБУ, м. Рівне, ф. 5(Р), 22 арк.

Справа Чайковського: Справа по звинуваченню Чайковського Миколи Івановича та ін. Спр. 3323. Державний архів Рівненської області (Держархів Рівненської обл.), оп. 2, ф. Р-2771, 496 арк.

REFERENCES

Andrianov, A., Bisov, V., Kazakova, L., Korzenkov, V., Lovirev, Ye., Lozovoi, A., Litvinov, M., Pugachev, V., Ukhin, N., Yampolskii, V., Yartsev, D. (Comps.). (1995). *Kniga Pamyati sotrudnikov organov kontrrazvedki, pogibshikh i propavshikh bez vesti v godi Velikoi Otechestvennoi voini 1941–1945 gg.* Moskva: Granitsa (in Russian).

Baran, V., Tokarskyi, V. (2014). «*Zachystka*»: *politychni represii v zakhidnykh oblastiakh Ukrainy u 1939–1941 rr.* Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Kryp'iakevycha NAN Ukrainy (in Ukrainian).

Borshcheych, V. (2004). *Volynskiy pomiannyk.* Rivne (in Ukrainian).

Vasyliiev, V., Viola, L., Podkur, R. (Auth.-Comps). (2017). *Vidlunnia Velykoho teroru.* Zbirnyk dokumentiv: u 3 t. (T. 1: Partiini zbory ta operatyvni narady spivrobotnykiv upravlin NKVS URSR (lystopad 1938 – lystopad 1939 pp.)). Kyiv: Vydavets V. Zakharenko (in Ukrainian).

Denyshchuk, O. (2005). (Comp.). *Knyha Pamiati i Slavy Volyni.* (T. 10: Rivnenska oblast. Demydivskiy raion). Rivne: PPDM (in Ukrainian).

Dyrektyvy NKVS USSR (20 kvitnia 1940 r. – 7 serpnia 1940 r.). Spr. 34. *Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy (HDA SBU), m. Kyiv,* op. 1, f. 9, 290 арк. (in Ukrainian).

Zhyviuk, A. (2011). *Za moskovskym chasom: kontroversii radianizatsii Rivnenshchyny (kinets 1930-kh – kinets 1950-kh rokiv).* Rivne: PPVPF «Papirus–Druk» (in Ukrainian).

Zhyviuk, A. (2018). «*Vykorystani ta vykynuti*»... na Zakhidnu Ukrainu: vykonavtsi Velykoho teroru yak «*radianizatory*» Rivnenskoï oblasti (1939–1941 rr.). *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB,* 2(50), 69–122 (in Ukrainian).

Zenon, B. L. (1936). Kruty. Istorychni narys. *Na slidi,* 1, 3–4 (in Ukrainian).

Kazanivskiy, B. (1975). *Shliakhom Lehendy. Spomyny.* London: Ukrainska vydavnycha spilka (in Ukrainian).

Kirzner, Lev Markovich. (2021). https://pamyat-naroda.ru/heroes/podvig-chelovek_nagrazhdenie80223830/ (in Russian).

Kokin, S., Rossman, Dzh. (Auth.-Comps). (2018). *Vidlunnia Velykoho teroru.* Zbirnyk dokumentiv: u 3 t. (T. 2: Dokumenty z arkhivnykh kryminalnykh sprav na spivrobotnykiv orhaniv NKVS URSR, zasudzhennykh za «porushennia sotsialistychnoi zakonnosti»). Kn. 1: NKVS Moldavskoi ARSR, Dorozhnotransportnyi viddil HUDB NKVS Pivnichno-Donetskoï zaliznytsi, UNKVS po Zhytomyrskii oblasti ta UNKVS po Odeskii oblasti). Kyiv: Vydavets V. Zakharenko (in Ukrainian).

Kokin, S., Rossman, Dzh. (Auth.-Comps). (2019). *Vidlunnia Velykoho teroru.* Zbirnyk dokumentiv: u 3 t. (T. 2: Dokumenty z arkhivnykh kryminalnykh sprav na spivrobotnykiv orhaniv NKVS URSR, zasudzhennykh za «porushennia sotsialistychnoi zakonnosti»). Kn. 2: UNKVS po Kyivskii oblasti, UNKVS po Mykolaivskii oblasti, UNKVS po Vinnytskii

oblasti, UNKVS po Kharkivskii oblasti ta UNKVS po Voroshylovhradskii oblasti). Kyiv: Vydavets V. Zakharenko (in Ukrainian).

Kontrolno-nahliadove provadzhennia z kryminalnoi spravy po zvynuvachenniu Hurina P. S., Andreichuk R. T., Kovalevych O. Ya. Spr. 10791. *HDA SBU, m. Rivne*, f. 4(R), 174 ark. (in Ukrainian).

Kryminalna sprava po zvynuvachenniu Samoliuka A. V. ta in. Spr. P-5811. *HDA SBU, m. Rivne*, f. 5(R), t. 3, 272 ark. (in Ukrainian).

Kryminalna sprava po zvynuvachenniu Samoliuka A. V. ta in. Spr. P-5811. *HDA SBU, m. Rivne*, f. 5(R), t. 4, 325 ark. (in Ukrainian).

Kryminalna sprava po zvynuvachenniu Samoliuka A. V. ta in. Spr. P-5811. *HDA SBU, m. Rivne*, f. 5(R), t. 5, 281 ark. (in Ukrainian).

Kucherepa, M., Visyn, V. (2005). *Volyn: 1939–1941 rr.: navch. posibnyk*. Lutsk: Volynska oblasna drukarnia (in Ukrainian).

Liubovets, O., Berezovskyi, O., Butko, S., Tyshchenko, A., Tsymbal, I. (Comps.). (2013). *Bii pid Krutamy v natsionalnii pamiaty: zb. dok. i mater*. Kyiv: DP NVTs «Priorityety» (in Ukrainian).

Nakazy z osobovoho skladu UNKVS Rivnenskoï oblasti za 1940–1941 rr. Spr. 3. *Arkhiv Upravlinnia Ministerstva vnutrishnikh sprav Ukrainy v Rivnenskkii oblasti*, f. 1, op. 1, 227 ark. (in Ukrainian).

Osobova sprava. Denysenko Tykhon Ivanovych. Spr. 926. *HDA SBU, m. Rivne*, f. 3(R), op. 2, 91 ark. (in Ukrainian).

Osobova sprava. Zarytskyi Demian Ivanovych. Spr. 1681. *HDA SBU, m. Rivne*, f. 3(R), op. 2, 46 ark. (in Ukrainian).

Romaniuk, M. (2003). Bech Liubomyr-Zenon. V *Entsyklopediia suchasnoi Ukrainy*. <https://esu.com.ua/article-39581> (in Ukrainian).

Savin, A., Tepliakov, O., Yunhe, M. (Comps.). (2019). *Vidlunnia Velykoho teroru*. Zbirnyk dokumentiv: u 3 t. (T. 3: Chekisty Stalina v leshchatakh «sotsialistychnoi zakonnosti». Eho-dokumenty 1938–1941 rr.). Kyiv: Vydavets V. Zakharenko (in Ukrainian).

Slidcha sprava shchodo vbyvstva spivrobitnykiv Kostopil'skoho RV NKVS tt. Vasko S. N., Nenakhova N. T., Ivanova N. S. Spr. 179. *HDA SBU, m. Rivne*, op. 2, f. 3(R), 50 ark. (in Ukrainian).

Slidchyi material z obvyuvachennia Mushyna Stakha Ivanovycha. Spr. P–13304. *HDA SBU, m. Rivne*, f. 5(R), 40 ark. (in Ukrainian).

Sprava z nakazamy po Upravlinniu NKVS v Rivnenskkii oblasti za 1941 r. Spr. 5. *HDA SBU, m. Rivne*, op. 21, f. 1, 42 ark. (in Ukrainian).

Sprava po zvynuvachenniu Kirznera Leva Markovycha. Spr. P–739. *HDA SBU, m. Rivne*, f. 5(R), 110 ark. (in Ukrainian).

Sprava po zvynuvachenniu Rybak Hryhoriia Mykolaiovycha. Spr. P–13245. *HDA SBU, m. Rivne*, f. 5(R), 29 ark. (in Ukrainian).

Sprava po zvynuvachenniu Sych Petra Mykhailovycha. Spr. 9973. *HDA SBU, m. Rivne*, f. 4(R), 18 ark. (in Ukrainian).

Sprava po zvynuvachenniu Stelmakha Pakhoma Pavlovycha. Spr. 9680. *HDA SBU, m. Rivne*, f. 4(R), 26 ark. (in Ukrainian).

Sprava po zvynuvachenniu Tarasiuka Kyryla Nykyforovycha. Spr. P–16174. *HDA SBU, m. Rivne*, f. 5(R), 22 ark. (in Ukrainian).

Sprava Chaikovskoho: Sprava po zvynuvachenniu Chaikovskoho Mykoly Ivanovycha ta in. Spr. 3323. *Derzhavnyi arkhiv Rivnenskoï oblasti (Derzharkhiv Rivnenskoï obl.)*, op. 2, f. R-2771, 496 ark.

Andrii ZHYVYUK

PhD (History), Associate Professor

Doctoral Candidate at the Department of Contemporary History

I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of NAS of Ukraine

ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/HKD-9821-2023>

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9031-880X>

e-mail: derzhy60@gmail.com

**EXCESSES DURING THE ARRESTS AND INTERROGATIONS OF OUN
MEMBERS BY THE NKVD–NKGB CO-WORKERS
IN THE RIVNE REGION (1940–1941)**

It is indicated that to solve the task in the western regions of the Ukrainian SSR, methods and personnel tested during the «great terror» of the 1930s in the USSR were used. The management and operational staff of the NKVD–NKGB involved in the «clearing» operation, their professional training, and work methods were considered. Emphasis is placed on the use during the Sovietization of Western Ukraine of a significant number of new appointees in the NKVD–NKGB system, graduates of departmental schools who trained personnel for state security agencies.

The origin, education, origins of national consciousness, motivation for the actions of individual members of the OUN underground are clarified, and their sacrifice is characterized. Dramatic clashes between members of the OUN and NKVD–NKGB employees during border crossings, arrests, staging, and imprisonment are highlighted.

It is noted that in the confrontation between the Soviet repressive bodies and the participants of the Ukrainian national liberation movement, the former had state, military, economic, political institutions and tools at their disposal, while the opposing side could count on the solidarity of the members of their organization, their own knowledge and experience, and moral stability.

Keywords: Organization of Ukrainian Nationalists, People's Commissariat of Internal Affairs, People's Commissariat of State Security, Rivne region, Sovietization, repression, arrests, interrogations, resistance, armed clashes, escapes, Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine.